

HODI ZARIFOV – O‘ZBEK FOLKLORSHUNOSLIGI ASOSCHISI

Ro‘zimurodova Zarina Dusmurod qizi

Is'hoqxon Ibrat nomidagi Namangan davlat chet tillar instituti Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi ixtisosligi 2-bosqich tayanch doktoranti

ORCID ID: 0000-0001-7378-633X

e-mail: andalusiyasinderella@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17381349>

***Annotatsiya.** Ushbu keng qamrovli maqolada XX asr o‘zbek folklorshunosligining taniqli namoyandasi, olim va tadqiqotchi Hodi Zarifovning butun ilmiy merosi, uning o‘zbek eposshunosligini shakllantirishdagi roli va xizmatlari yoritilgan. Maqolada Zarifovning "Malika ayyor" dostonini o‘rganishdagi metodologik yondashuvi, uning folklor materiallarini to‘plash, tizimlashtirish va nashr etishdagi ulkan hissasi, shuningdek, sovet davri qiyinchiliklariga qaramay, milliy madaniy merosni saqlash va o‘rganish borasidagi jasorati hamda fidoyiligi haqida batafsil ma’lumotlar keltirilgan. Tadqiqotda Zarifovning ilmiy merosi zamonaviy folklorshunoslik kontekstida baholanib, uning o‘rni va ahamiyati chuqur tahlil qilingan.*

***Kalit so‘zlar:** epos, xalq og‘zaki ijodi., folklor, ilmiy,-badiiy meros.*

O‘zbek xalq og‘zaki ijodiyoti – bu bebaho madaniy meros, uni to‘plash, o‘rganish va keyingi avlodlarga etkazish har bir millatning burchidir. XX asrning 20–30-yillari o‘zbek folklorshunosligi uchun ham juda murakkab, ham juda samarali davr bo‘ldi. Aynan shu davrda bir guruh fidoyi ziyolilar – jumladan, Hodi Zarifov kabi olimalar – xalq dostonlarini, ertaklarini, maqollarini yozib olish, tizimlashtirish va nashr etish yo‘lida katta ishlarni amalga oshirdilar. Ular nafaqat folklor materiallarini to‘plash bilan shug‘ullanishdi, balki yangi ilmiy metodologiyani ishlab chiqish, folklorshunoslikni mustaqil fan sifatida shakllantirishga hissa qo‘shdilar. Hodi Zarifov – bu o‘zbek folklorshunosligining asoschilaridan biri, uning nomisiz bu fanning rivojlanishini tasavvur etib bo‘lmaydi. Uning faoliyati nafaqat ilmiy ahamiyatga ega, balki milliy madaniyatimizni saqlash va rivojlantirish yo‘lidagi kurashning yorqin namunasi.

Hodi Toymurodovich Zarifov 1896-yilda Toshkentda tavallud topgan. Uning bolalik yillari o‘zbek madaniyati va an‘analari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Yoshligidanoq xalq og‘zaki ijodiga qiziqishi kuchli bo‘lgan Zarifov, keyinchalik bu sohani o‘zining kasbiy faoliyati sifatida tanlab, butun hayotini xalq merosini o‘rganishga bag‘ishladi.

Zarifovning ilmiy faoliyatining dastlabki yillari 1920-yillarga to‘g‘ri keladi. Bu davrda u turli hududlarga folklor ekspeditsiyalarida qatnashib, xalq baxshilarining repertuarini yozib oldi. Uning rahbarligida bir qator muhim folklor ekspeditsiyalari tashkil etildi, xalq baxshilarining ijodiy uslubi va badiiy xususiyatlari chuqur o‘rganildi. Xususan, Farg‘ona vodiysiga qilingan ekspeditsiyalar davomida ko‘plab yangi dostonchilar aniqlandi, ularning ijodi yozma shaklga keltirildi.

Zarifov 1931-yilda tashkil etilgan Madaniy qurilish ilmiy-tekshirish institutining etnografiya sektoriga mudir etib tayinlandi. Bu lavozimda u nafaqat folklor materiallarini to‘plash, balki ularni tizimlashtirish va ilmiy asosda o‘rganish ishlarini olib bordi. Uning rahbarligida institutda folklor materiallarini qayta hisobga olish va sistemalashtirish boshlandi. Natijada, hozirgi O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til, adabiyot, folklor instituti huzuridagi Folklor arxiviga asos solindi (1934). O‘shandan beri doimiy ravishda boyib borayotgan bu arxiv juda boy va bebaho xazinaga aylandi.

Zarifovning faoliyati davomida u ko‘plab yosh folklorshunoslarni tarbiyaladi, ularga ilmiy tadqiqot usullarini o‘rgatdi. Uning shogirdlari keyinchalik o‘zbek folklorshunosligining taniqli namoyandalariga aylanishdi. Zarifov nafaqat o‘z davrida, balki keyingi avlod folklorshunoslar uchun ham ilmiy an‘analarni yaratdi va ularning rivojlanishiga yo‘l ochdi.

Hodi Zarifovning ilmiy merosida “Malika ayyor” dostonini o‘rganish alohida ahamiyatga ega. Ushbu doston “Go‘ro‘g‘li” turkumiga kiruvchi asarlardan biri bo‘lib, unda mifologik obrazlar va syujetlar keng o‘rin olgan. Zarifov ushbu dostonni nafaqat matn sifatida nashr etdi, balki uning badiiy tuzilishi, obrazlar tizimi, tarixiy va madaniy kontekstini chuqur tahlil qildi.

Zarifovning fikricha, “Malika ayyor” dostonida qadimgi animistik e‘tiqodlar, arab-islom mifologiyasi va mahalliy folklor an‘analari uyg‘unlashgan. Doston qahramonlari – devlar, parilar, sehrli hayvonlar – insoniy fazilatlar va kamolotni ifodalovchi ramzlardir. Zarifov ushbu dostonni o‘rganish orqali nafaqat o‘zbek eposining badiiy jihatlarini ochib berdi, balki uning tarixiy ildizlarini ham aniqladi. Zarifov “Malika ayyor” dostonini tahlil qilishda uning mifologik tarkibiga alohida e‘tibor qaratdi. Uning ta’kidlashicha, doston boshdan-oyog mifologiya bilan to‘la bo‘lib, undagi personajlarning ko‘pi devlar, parilar bo‘lib, ular butun doston bo‘ylab tizilib ketgan. Vogearlar, asosan, dev va parilarning sehrli bog‘larida, tilsimli saroy va go‘rg‘onlarda boradi. Parilar insoniy ishq va muhabbat tashiganlari kabi erkakdan botirlik, chidam, iqtidor va hunar talab qiladilar. Devlar insonga kerak vaqtda yordam berishga, erda yurish, osmonda uchish va er ostiga olib kirishga, inson va hayvonlarning turli qiyofaga kirishiga qodir maxluqlardir.

Zarifovning tadqiqotlarida dostonning arab-islom mifologiyasi bilan bog‘liq jihatlari ham o‘rganilgan. Uning fikricha, islom diniy tasavvurlari bilan qadimgi o‘zbek e‘tiqodlari ushbu dastonda uyg‘unlashgan. [4] Masalan, dastonda uchraydigan Lot, Manot, Uzzo kabi obrazlar islom asotirlari bilan birgalikda O‘rta Osiyo mifologiyasiga kirib kelgan bo‘lib, xalq og‘zaki ijodi va yozma adabiyotda islomiyatdan avvalgi ilohlar nomi, mushriklar sig‘ingan ma‘budlarning atamasi sifatida tasavvur qilingan. Zarifov “Malika ayyor” dostonidagi fantastik elementlarni ham chuqur tahlil qildi. Uning

ta’kidlashicha, doston kuchli ishlangan fantaziyalar bilan, boshdan-oyog tizilib borgan mifologiya boyligi bilan hamma dostonlarimizdan ajralib turadi. Dostonda kishi qarshisiga ketma-ket turli-turli qarshiliklar, kuchli to‘sqinliklar qo‘yiladi. Haybatli uchar devlar, vahimali ajdarlar, tilsimli tog‘lar, zaharlich shahmalar, sehrli olovlar, issiq, suvsiz, qumli cho‘llar va boshqalar o‘z orzusi yo‘lida dadillik bilan qadam qo‘ygan insonni mahv etishga ojiz qoladilar. Inson turli taradudular bilan ularni doim engadi, o‘ziga bo‘ysundiradi, yo‘q etadi.[3]

Hodi Zarifov folklor materiallarini yozib olish va tizimlashtirishda ilmiy transkripsiya usulidan foydalangan. U turkiy xalqlar folklorini yozib olish uchun akademik V.V. Radlov tomonidan ishlab chiqilgan lotin yozuviga asoslangan transkripsiya sistemasini qabul qildi va uni o‘zbek folklori materiallariga moslashtirdi. Bu esa matnlarning aniqligi va ilmiy ishonchliligini ta’minladi. Zarifovning folklor materiallarini to‘plashdagi asosiy prinsipi – xalq og‘zaki ijodining haqiqiylikini saqlash, unga tashqi aralashuvlarni yo‘q qilish edi. U xalq baxshilarining ijodiy mahoratiga hurmat bilan qaradi, ularning she’riy ifoda uslubini, ohangdorligini saqlab qoldi. Uning yozib olgan matnlari nafaqat ilmiy ahamiyatga ega, balki badiiy qimmatini jihatidan ham yuqori darajada turadi.[4]

Zarifovning ilmiy uslubi xususiyatlardan umumiy qonuniyatlarga o‘tish, har bir hodisani uning tarixiy va madaniy kontekstida tahlil qilishdan iborat edi. U folklor namunalarini nafaqat alohida-alohida o‘rganish bilan chegaralanmay, ularning o‘zaro bog‘liqligini, rivojlanish tendensiyalarini ham aniqlashga harakat qildi. Zarifovning ilmiy merosi nafaqat folklor materiallarini to‘plash va nashr etish, balki ularni tizimli o‘rganish, tasniflash va tahlil qilishni ham o‘z ichiga oladi. U o‘zbek folklorining turli janrlarini – dostonlar, ertaklar, maqollar, topishmoqlar, qo‘shiqlar va boshqalarni kompleks o‘rgandi. Uning asarlarida har bir janrning o‘ziga xos xususiyatlari, badiiy imkoniyatlari va ijtimoiy funksiyalari chuqur ochib berilgan.[18] Zarifovning metodologik yondashuvi uning keyingi avlod folklorshunoslariga bo‘lgan ta’sirini kuchaytirdi. Uning ishlari zamonaviy o‘zbek folklorshunosligining nazariy asoslarini shakllantirishga xizmat qildi. Ayniqsa, uning eposshunoslik sohasidagi tadqiqotlari keyinchalik Tura Mirzayev, Mansur Afzalov, Buyuk Karimov kabi olimlar tomonidan rivojlantirildi.[14]

Sovet davri qiyinchiliklari va Zarifovning jasorati. 1930–50-yillarda Sovet Ittifoq‘ida amalga oshirilgan siyosiy qatag‘onlar o‘zbek ziyolilariga, jumladan folklorshunoslarga ham og‘ir ta’sir ko‘rsatdi. Ko‘plab taniqli olimlar – Abdurauf Fitrat, G‘ozi Olim Yunusov, G‘ulam Zafariy, Elbek kabilar qatag‘on qilindi yoki o‘limga hukm etildi. Hodi Zarifov ham bu davrda kuzatuv ostida bo‘ldi, uning ilmiy faoliyati cheklovlarga duch keldi.[11]

1932-yilda Ohangaron va Chirchiq vodiylari hamda Farg‘ona vodiysiga folklor ekspeditsiyalari uyushtirilar ekan, shu yillardan folklor to‘plash ishlariga asossiz aralashuvlar, ekspeditsiyalar oldiga siyosiy talablar qo‘yila boshlandi. Shu sababli Zarifov ishtirok etgan ekspeditsiyalarda asosiy e‘tibor sun‘iy ravishda sovet davri folklorini, ayniqsa, kolxozchilar ijodini to‘plashga qaratildi, xalq ijodi bo‘lmagan to‘qima namunalari, havaskorlarning folklorga aloqasi bo‘lmagan soxta she‘rlari yozib olindi.

1952-yilda “Alpomish” dostoniga qarshi kampaniya boshlanganda, Zarifov kosmopolitizmga ayblandi va Folklor sektori yopildi. Biroq u, shunga qaramay, o‘zining izlanishlarini davom ettirdi, xalq ijodini o‘rganish va saqlash yo‘lidagi kurashini to‘xtatmadi. U Mansur Afzalov, Muzayyana Alaviya, Zubayda Husainova, Hojiya Shokirova, Zaytuna Karimovalardan iborat kichik bir guruh bilan xalq ijodini keragicha o‘rganish va to‘plash ishlarini davom ettiraverdi. Zarifovning bu davrdagi faoliyati uning jasorati va sadoqatining yorqin namunasidir. U nafaqat o‘zining shaxsiy xavf-xatarini, balki butun milliy madaniy merosning yo‘qolib ketish xavfini ham hisobga olgan holda ish olib bordi. Uning bu kurashi keyinchalik o‘zbek folklorshunosligining rivojlanishiga asos bo‘ldi.[8]

Hodi Zarifovning ilmiy merosi nafaqat “Malika ayyor” dostoniga, balki boshqa ko‘plab doston va folklor janrlariga ham tegishli. U “Go‘ro‘g‘li” turkumidagi boshqa dostonlarni ham chuqur o‘rgandi, ularning matnlarini nashrga tayyorladi va ilmiy tahlilini amalga oshirdi.[6] Zarifov “Ravshan”, “Kuntug‘mish” kabi dostonlarga yozilgan so‘zboshilarda o‘zbek folklorshunosligi hamda o‘zbek dostonchiligi uchun nihoyatda ahamiyatga ega bo‘lgan qimmatli fikrlarini, o‘zbek eposshunosligidagi ilmiy qarashlarini ifodalagan. U mazkur maqolalari orqali xalq dostonlarini o‘rganish usullarini hamda o‘zbek eposshunosligining keyingi taraqqiyot yo‘lini belgilab berdi.[6]

Zarifovning dostonchilar ijodini o‘rganishga oid ishlari ham alohida ahamiyatga ega. U Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, Usmon Mamatqul o‘g‘li, Islom Nazar o‘g‘li, Po‘lkan, Bo‘ri baxshi, Bola baxshi, Abdulla shoir kabi taniqli dostonchilarning ijodiy uslubi, repertuari va badiiy mahoratini chuqur o‘rgandi. Xususan, Fozil Yo‘ldosh o‘g‘lining ijodiga alohida e‘tibor qaratib, uning o‘zbek xalq dostonchiligida ulkan san‘atkor, buyuk dostonchi hisoblanishini ta’kidladi.[2]

Zarifovning folklorning boshqa janrlariga oid tadqiqotlari ham muhim ahamiyatga ega. U xalq ertaklari, maqollari, topishmoqlari, qo‘shiqlari va boshqa folklor janrlarini ham o‘rgandi, ularning badiiy xususiyatlari va ijtimoiy funksiyalarini aniqladi. Uning “O‘zbek folklori” xrestomatiyasi (1939, 1941) oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun muhim o‘quv qo‘llanmasiga aylandi.

Hodi Zarifov – nafaqat o‘zbek, balki butun turkiy xalqlar folklorshunosligining buyuk namoyandasi hisoblanadi. Uning ilmiy merosi, ayniqsa, eposshunoslik sohasidagi

tadqiqotlari, bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. Uning ishlari nafaqat folklor materiallarini to‘plash va nashr etish, balki ularni chuqur tahlil qilish, milliy madaniy merosning mifologik, tarixiy va badiiy jihatlarini ochib berish yo‘lida qimmatli hissa bo‘lib qolmoqda.

Zarifovning merosi shuni ko‘rsatadiki, ilmiy tadqiqot nafaqat nazariy bilimlarni to‘plash, balki milliy madaniy merosni saqlash va rivojlantirish, uning keyingi avlodlarga etkazilishini ta‘minlash vositasi hamdir. Uning hayoti va faoliyati ilm-fan bilan milliy ma‘naviyatning uzviy bog‘liqligini, ularning o‘zaro ta‘sirida rivojlanish imkoniyatlarini ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I. Yuksak ma‘naviyat – engilmas kuch. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2008.
2. Mirzayev T. Xalq baxshilarining epik repertuari. – Toshkent: Fan, 1979.
3. Zarifov X. Fozil shoir – mashhur dostonchi. – Toshkent: Fan, 1973.
4. Zarifov X. Ajoyib doston. – Toshkent: Fan, 1973.
5. Jo‘rayev M., Shomusarov Sh. O‘zbek mifologiyasi va arab folklori. – Toshkent: Fan, 2001.
6. Mirzayeva B. O‘zbek folklorshunosligida Hodi Zarifovning o‘rni. – Toshkent: 2022.
7. Yoqubov H. Adabiyotshunosligimizning zabardast pioneri. – Toshkent: Fan, 1978.
8. Amonov U. O‘zbek folklorshunosligining ilmiy-nazariy, amaliy yo‘nalishlari haqida mulohazalar. – BuxDU ilmiy jurnali, 2022.
9. Afzalov M. O‘zbek xalq dostonlarining poetikasi. – Toshkent: Fan, 1980.
10. Qosimov B. Milliy uyg‘onish davri ma‘naviyati. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2001.
11. Roziqov O. O‘zbek folklorshunosligi tarixi. – Toshkent: Universitet, 2005.
12. Sultonov Y. O‘zbek xalq ertaklari. – Toshkent: Fan, 1985.
13. To‘rayev H. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1990.
14. O‘rinboev T. O‘zbek xalq dostonchiligi. – Toshkent: Fan, 1988.
15. Jo‘raboyev B. O‘zbek mifologik tasavvurlari. – Toshkent: Fan, 2003.
16. Nurmonov A. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: Universitet, 2004.
17. Qodirov M. O‘zbek xalq og‘zaki ijodiyoti. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
18. Hasanov O. O‘zbek folklorshunosligining nazariy muammolari. – Toshkent: Fan, 2000.
19. Yusupov S. O‘zbek xalq maqollari. – Toshkent: Fan, 1987.
20. Rahmonov B. O‘zbek xalq topishmoqlari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.